

УДК 378.147

Г.М. Лебедь,
викладач,
Херсонський
політехнічний коледж
Одеського
національного
політехнічного
університету
gallale@ mail. ru

Л.В. Єгоров,
студент,
Херсонський
політехнічний
коледж
Одеського
національного
політехнічного
університету

МАЛЕНЬКА КРАПЕЛЬКА ВЕЛИЧНОЇ ДЕРЖАВИ (ІСТОРІЯ СЕЛА БІЛЯЄВКА НОВОВОРОНЦОВСЬКОГО РАЙОНУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Г.М.Лебедь, Л.В.Єгоров. Маленька крапелька величної держави (історія села Біляївка Нововоронцовського району Херсонської області). У статті досліджена історія створення та розвитку (першої половини ХХ ст.) села Біляївка Нововоронцовського району Херсонської області.

G.N. Lebed, L.V. Egorov. Tiny drop of grand country (History of the Bilyayevka village Novovorontsovka district, Kherson region). This article research the history of creation and development (first half of XX st.) of Bilyayevka village Novovorontsovka district, Kherson region.

**Маленька крапелька величної держави -
моє село, багато є таких!
Зазнало лиха, бідувань і слави
Воно живе і вічно буде жить!**

Вступ. Село Біляївка невеликий населений пункт нашої країни, в якому проживає 730 осіб. Сьогодні це село на півдні сучасної Херсонської області. І хоча воно знаходиться на значній відстані від обласного центру Херсона – 160 кілометрів та на великій відстані від столиці – це часточка України. Як і кожний населений пункт, Біляївка має свою історію і ця історія нерозривно пов'язана із історією півдня України та України в цілому.

Матеріали дослідження. У далеку давнину сягає історія краю. Найдавніші сліди заселення Херсонської області зустрічаються у пізньому палеоліті – більше ніж 11 тисяч років тому [3].

У 17-18 ст. Херсонщина стає форпостом у боротьбі Російської держави проти турецько-татарських загарбників у спільних переможних походах запорожців і донських козаків, російського та запорізького військ під проводом фельдмаршала В.П. Шереметьєва (до Кизикерменської фортеці).

Після російсько-турецької війни 1768-1774 років Росія за Кючук-Кайнарджийським мирним договором одержала землі між Дніпром і Південним Бугом, а у квітні 1783 року – Крим і Північну Таврію, в тому числі Лівобережну Херсонщину.

Перемога Росії у чотирирічній війні з турками (1787-1791 роки) закріпила Причорномор'я за Російською імперією [5].

Північне Причорномор'я до 18 століття практично було незаселеним. Це були вільні цілині землі. Заселення цих земель інтенсивно почалося на початку 19 століття. Заселяли їх переселенці в основному з центральних областей України. Зокрема, в Київській, Кам'янець-Подільській та інших губерніях жило багато вільного, але безземельного польського населення.

Це був безводний та глухий степ. Тут вони і обрали місце для поселення.

На підставі «Збірника статистичних відомостей по Таврійській губернії т. II видання Таврійсько-губернського земства 1886 року» є докази того, що це було не просто безземельне польське населення, а «ці переселенці на Батьківщині були безземельними дворянами (католиками), яким уряд дав дозвіл на переселення в Дніпровський повіт на вільні землі.» [2].

В історичних документах перша згадка про село Біляївка датується 1888 роком, де сказано, що назву свою воно одержало від прізвища землеміра Біляєва, який наділяв тоді «казенну» державну землю селянам першопоселенцям з Одеси, Нововоронцовки, Золотої Балки, Севастополя та інших місць півдня України в період освоєння цих земель. Спочатку це були, в основному, моряки, які чесно відслужили свій строк на флотах і були вірні царю і вітчизні. В пам'ять про це до наших днів збереглися назви вулиць – Одеська, Севастопольська. Збереглися і імена перших поселенців: Григорій Андрієнко, Вакула Борисенко, Ничипір Байдак, Терентій Іващенко, Денис Патенко, Арсеній Сорочинський.

Згідно встановлених подушних наділів, перші поселенці отримували до 10 десятин на ревізьку душу. Пізніше, в результаті інтенсивного заселення, на кожну душу припадало, в середньому, лише по 3,25 десятини землі. Нерідко великим горем для сім'ї була посуха, але в урожайні роки наш степ ставав «золотим дном», хлібним раєм. І тоді більшість селян відправляло підводами хліб в промислові райони, натомість купуючи реманент та сільськогосподарську техніку. За відомостями 1896 року в селі вже була крамниця та шинок, налічувалося 182 двори, проживало 844 жителі (490 осіб чоловічої статі та 354 – жіночої), що мали 20 волів.

Згідно списку церковно-приходських шкіл та шкіл грамоти Херсонської єпархії, за 1895-1896 навчальний рік в Біляївці з 1893 року в найманому незручному будинку працювала церковно-приходська школа. В ній навчалось 55 хлопчиків та 10 дівчаток [1].

Кошти на утримання школи (в карбованцях) надходили: від церкви – 35, від земства – 60, від громади – 120, від епархіальної училищної ради – 40, разом – 255. Завідуючим школою, учителем закону Божого був священник Олександр Лядський. Учителем школи – Максим Зюзін, селянин, що на той час 6 років знаходився в учительському корпусі.

Будівля школи добудовувалася та реконструювалася, починаючи з 1920 року. Рішенням Золотобалківської волосної ради Херсонського повіту від 9 травня 1920 року було виділено для будівництва школи цеглу. Оновлена школа діяла до 1990 року – до тих пір, поки не було збудовано нову середню школу.

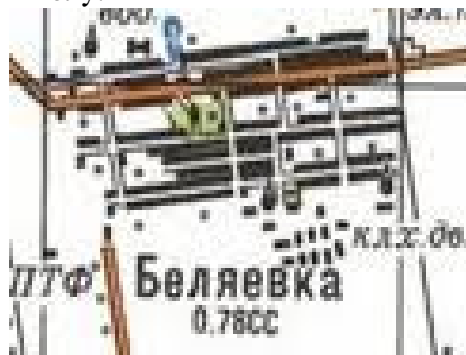

Рис. 1 Схема села Біляївка

Земська поштова станція Іванівка знаходилася від села в 12 верстах, залізнична станція Кривий Ріг – в 70, паромна переправа Гирли – в 25. В господарствах налічувалося біля 200 коней та 300 голів робочої худоби. Середній селянський двір в той час налічував 7-8 чоловік. Найбільш поширеними прізвищами в селі були – Патенко, Коломоєць, Сокур, Ступак, Борисенко.

З початком 1900-х років в селі посилювався процес розмежування селянства на «куркулів», середняків та бідняків. Село мало 1245 десятин надільної і 233 десятини казенної землі, 750 десятин належало заможним селянам, найбагатшим серед яких вважався Івашенко.

В період революції 1905-1907 років більшість жителів села Біляївка прийняли активну участь в розгромі маєтку Фальц-Фейна поблизу села Гаврилівка. Організатором був Василь Петрович Коломієць. (За свідченнями старожилів села камінь з маєтку був використаний для будівництва будинків по вулиці Одеській.). Та незабаром награбоване з маєтку добро селяни змушені були повернути власнику. А козаки, що ввійшли в волость, різками покарали зачинщиків.

За архівними відомостями в Херсонському уїзді за 1907-1908 роки урожайність основних сільськогосподарських культур в середньому становила: озима пшениця – 10,4 пуди з десятини; яра пшениця – 15,7; ячмінь – 30; жи-

то – 11,6; просо – 17,3; картопля – 110. Ціни (копійок за пуд): борошно – 102,13 – 81,63; хліб (пшеничний) -57,2. Плата працівникам складала в середньому: зимою – 9,4 карбованці в місяць, в інші місяці – 12,8.

На 1907 рік уїзд ділиться на Миколаївське та власне уїзд, що складався з 38 волостей, 18 єврейських колоній, 6 посадів та 2 міст. Біляївка входила до Золото-Балківської волості. В селі було 210 господарств, проживало 620 чоловіків та 609 жінок.

У користуванні селян було 1245 десятин казенної землі та 233 десятини – купчої. Селяни мали в своїх господарствах: коней, волів, корів, гувльовий скот, плуги, букери, жатки, молотилки, віялки, гарби та фургони. Основними шкідниками на полях були ховрахи, з якими боролися розкладаючи отруєну сірним вуглецем пшеницю.

За відомостями зі списку населених місць Херсонського уїзду на 1912 рік в селі Біляївка проживали поселенці на казенних землях, що мали наділи площею 1248 десятин, працювала церковно-приходська школа, був паровий млин, пароплавна пристань «Михайлівка» знаходилася в 18 верстах від села.

В результаті здійснення столипінської аграрної реформи, за період 1907-1913 роки із села на хутори вийшли і закріпили за собою відруби лише 6 господарств, які отримали близько 120 десятин землі. Заможні селяни виділялися з охотою тому, що отримували кращі землі в користування. А бідняки часто розорювалися, і були змушені продавати свої наділи за безцінь. Найбільшим новоутвореним хутором став хутір Чопове (так в народі його називали, і ця назва збереглася до наших днів, хоча сам хутір до цього часу не зберігся) [4].

В нинішній час ці хутори збереглися тільки в пам'яті старожилів села, народних переказах та місцевих легендах. На місці, де колись проживали люди, зараз розорані ниви.

Післяреформений період (1907-1913 рр.) відзначився швидким ростом населення. Перед Першою світовою війною в Біляївці був відкритий церковний приход, закінчено будівництво церкви, яку побудували земським наказом наймані майстри з Латвії. Будівля церкви із золотими куполами високо піднімалась над селом. Дзвони її можна було почути далеко в навколишніх селах Хрещенівці, Червоному, Іванівці.

В період воєнничого атеїзму церква була зруйнована. В теперішній час на її місці знаходиться будівля сільської школи. Камінь із зруйнованої церкви було використано для будівництва артільних складів. В школі зберігся дзвін-підголосок з церковної дзвіниці. На підході до церкви знаходилася мурована з каменю громадська криниця, яка служила одночасно місцем проведення церковних обрядів.

На території нинішнього сільського парку був паровий млин, що належав одеситу Долову. Він славився у жителів навколишніх сіл якістю борошна

та помірними цінами. Молоти збіжжя до нього з'їзжалися селяни з навколишніх сіл. Крім цього млина в селі, за свідченнями старожилів, було ще декілька вітряків. Підвищення, на яких вони стояли, і досі помітні серед поля край села.

Побут наших пращурів того часу був характерним для побуту всіх східнослов'янських народів. Але, в той же час, мав свої особливості. Хати в селі будувалися, як правило, із саману: вальків овальної форми з глино-солом'яної маси. Дуже рідко – з каменю. Основним будівельним матеріалом були: глина та лоза. Дуже заможні селяни (брати Ткачові, будинок яких знаходився на місці нинішньої церкви, та деякі інші) будували будинки з червоної цегли, криті черепицею та залізом. Двори були обнесені плетеними з лози парканами, в деяких – муровані з бутового каменю. З метою запобігання пожежам, комори для зберігання зерна, токи для обмолоту хліба та хати розташовувались в різних кутах двору.

В адміністративному підпорядкуванні село Біляївка належало до Золотобалківської волості. Тому з селом Золота Балка наші земляки постійно підтримували зв'язки, але не тільки адміністративні, а й економічні і навіть родинні. В Золоту Балку біляївці привозили коноплі, щоб замочити їх, готуючи на зиму сировину для ткацтва. Готуючись до зимового посту, в плавнях Дніпра заготовляли овочі, ловили рибу, яку у великій кількості солили на зиму.

Велике значення в житті Біляївки мала торгівля. Два рази на тиждень в селі працював базар, на якому продавались різноманітні овочі, що привозилися з сіл розташованих по Інгульцю, інша сільськогосподарська продукція, домоткані речі та інші товари. Крім того постійно працювала крамниця в Ткачових.

Основним продуктом харчування в більшості селян був хліб. Його порівнювали з сонцем, називали святим. Випікали його з суміші, яка складалася з житньої, вівсяної та просяної муки. Пшеничний хліб їли або на велике свято, або в заможних родинах. Яйця, масло, домашню птицю, хліб продавали з метою купівлі сільськогосподарського знаряддя (косарок, ходів для безтарки, трієрів, молотарок і т.д.). Іноді сім'ї залишались жити в проголодь, всі надії покладаючи на новий урожай.

Середняк Антон Плетенюк за хліб в Каховці викупив потужну парову молотарку, обслуговувати яку мали 90 працівників та близько 30 підвод. Нею користувалися всі селяни. А за користування вносили плату з намолоченого урожаю [1].

В одязі населення села Біляївка поєднувало український та російський костюм, а також одіж міського типу. Жінки носили сорочку з чотирикутним вирізом для шії, корсетку з таким же викотом, сарафани, прямовисні свити та пальта. Чоловічий костюм являв собою поєднання елементів традиційної

селянської одежі з міською. Розповсюдженими були кожухи, жилети, чоботи, картузи.

Для молоді основним способом проведення вільного часу були вечорниці, які по черзі проводились в селянських хатах або за невелику плату така хата наймалась. Село було мов би розбито на невеликі мікрорайони і гулянки молоді проводилось в певних межах села. Поява хлопців з іншого кінця часто супроводжувалась бійками, тільки викуп давав право молодій людині відвідувати вечорниці на «чужому» кутку.

І до сьогодні старожили пам'ятають, що західна частина села від школи називалась в народі «каширською», а всі хто там проживали називались «каширянами». Були «костромчани», «одесити» та ін. Весною, на Великодні свята та Трійцю, в селі влаштовувались гуляння, масові катання на гойдалках, що розташовувались в кількох місцях. В землю закопувались великі колоди, на котрі навішувались спеціально заготовлені цепи. На цепях кріпилась довга та широка дошка. Дівчата сідали на неї, а хлопці їх гойдали, намагаючись підняти якомога вище над землею. Особливим шиком вважалось в найвищій точці різко струснути гойдалку. Такі забави іноді супроводжувалися каліцтвом або смертю людини, що зазіралась, не змогла утриматися на гойдалці.

За часи Першої світової війни, у порівнянні з 1912 роком, чисельність жителів Біляївки скоротилась більше ніж на 150 чоловік. Багато сімей zostались без головної робочої сили, не у всіх було чим обробляти свої наділи і вони були змушені здавати їх в оренду, а самі наймались батрачити на термін від Трійці до Покрови, часто за низьку плату; а частина селян були змушені найматися сезонними робітниками в економію Фальц-Фейна.

У лютому 1917 року в Російській імперії відбулася демократична революція. Царизм було повалено. Росія дістала шанс позбавитися ганебного тавра «тюрми народів», яке висіло на ній сотні років. Користуючись ослабленістю центральної влади, пригнічені народи імперії, серед яких український народ був найбільшим, стали брати свою долю у власні руки.

У березні 1917 року в Україні розгорнулася національно-демократична революція, відновився державотворчий процес. Мільйони жителів відчували пробудження національної свідомості, придушеної століттями перебування у складі Російської імперії. Не минули ці процеси Херсонщину, Нововоронцовський район та село Біляївку.

Але, незважаючи на малочисельність, все більше зміцнювали позиції більшовики. 25 жовтня 1917 року в Петрограді відбулася подія, яка перевернула хід історії – це жовтневий більшовицький переворот.

Радянська влада була проголошена в селі Біляївка в січні 1918 року. А вже у квітні село було окуповане німецько-австрійськими військами. Біляївець Семен Прокопович Біляїв керував створеним партизанським загonom

В військах Червоної Армії відзначились: Семен Панасович Біляїв, Прокіп Петрович Білоус, Дмитро Миронович Яковенко, Олексій Панасович Патенко, Сергій Климович Руденко, Дмитро Панасович Карайбіда, Микита Микитович Єжела, Антон Федорович Єжела, Юрій Антонович Андрієнко, Олександр Хоменко.

Після краху австро-германського окупаційного режиму та витіснення петлюрівців в кінці лютого 1919 року в селі знову була відновлена радянська влада [4].

В цьому ж році біляївці вперше побачили диво на колесах з червоними очами – лімузин, забраний з економії Фальц-Фейна сільським затійником Прохором Білоусом. Слід сказати, що рід Білоусів в селі був міцним та активним в революційному та інших рухах, що в перші роки радянської влади були широко розповсюджені - від анархістів до монархістів. Один з братів Білоусів – Степан Білоус, очолював сільську раду.

В ті перші роки радянської влади не все населення села Білявка сприйняло ті зміни, що проходили в звичному устрої життя. А тому в селі часто по ночам спалахували пожежі, пострілом з обрізу був убитий місцевий активіст Іван Коломоєць.

Ще йшли бої з військами Врангеля, а на території села діяла банда, що в народі звалася «Чорний барон». Вона досягала Одеси і Гуляйполя, займалася терором, грабежами, конокрадством.

На території району діяли анархістські загони Нестора Махна. В нашому селі махновці не з'являлися, але за відомостями зібраними місцевим ентузіастом, учителем школи, Слущенком М.І., у Дмитра Карайбіди довгий час зберігалася гармошка, що колись належала Махну.

Неврожай 1921 року вилився в тяжкі випробування для селян. Прозрозкладка, так званий «план до двору», неодноразовий рух через село військ всіх кольорів, потребувало хліба, фуражу, продуктів харчування. Тому селяни залишались без запасів, недоїдали. Як писала в березні 1922 року газета «Надніпрянська правда», в селі Біляївка із 1328 чоловік тільки 8 їли пшеничний хліб, останні харчувались насінням трав: перекотиполе, курію, лободи і т.д. Для надання допомоги голодуючим, при дієвій участі АРА, було організовано пункти харчування в першу чергу для дітей, дитячі будинки для сиріт та безпритульних. Для харчування непрацездатного населення видавалася крупа, що доставлялась із США.

І знову із села потягнулись селяни в пошуках інших місць, де можна було прокормитись самому та врятувати сім'ю. В переважній більшості йшли на заробіток невеликими групами, часто з ремісницьким інструментом, в район Камянця-Подільського, де в тому році, по чуткам, був великий урожай.

Кінець 20-х років був одним із самих тривожних на селі. Колективізація, що набирала обертів давала значну поживу для різного роду чуток,чусто дуже

неприємних. Заможні селяни та більшість середняків, не чекаючи рішучих кроків і змін, залишали насиджені місця, розпродували коней, реманент, техніку, виїжджали в промислові райони. Частина з них була вислана в північні малообжиті райони. В селі все більш активними ставали дії активістів, що наїжджали з Великоолександрівки та Нововоронцовки. Все частіше, в пошуках робочої сили, на селі з'являлися вербувальники, що агітували на сезонні роботи. Багато, в основному дівчата, з Біляївки, Українки та сусідніх сіл, були завербовані до Харківської області на обробку посівів цукрового буряка.

В цей час на селі розвивалась кооперація, користування послугами банку для придбання сільськогосподарської техніки. Перший трактор іноземного виробництва був придбаний Іваном Паськом.

Продрозкладка, «план до двору» струщували село. Часто без розбору висилались сім'ї тих, хто не був експлуататором, а твердо стояв на землі.

В 1926 році Степан Іванович Білоус, Федір Федорович Семченко, Іван Микитович Борисенко, Андрій Якович Марченко та інші (всього 12 чоловік), об'єднались в товариство спільного обробітку землі «Бідняк». Воно мало 214 га землі, 8 голів робочої і стільки ж продуктивної худоби.

За відомостями, наведеними в списку залюднених місць Херсонської округи (Качкарівський район), на 1 січня 1928 року в селі Білявка налічувалось 275 господарств, 654 чоловіки та 765 жінок, з них - 1424 – українці. Створену у 1923 році сільську раду очолив С. Білоус. В 1929 році в Білявці було створено партійну та комсомольську організації, створений колгосп «Ранок».

В 1930 році в село прибув з числа «двадцятип'ятитисячників» товариш Кубишкін з Херсона. Він очолив колгосп, що утворився. Колгосп спеціалізувався на виробництві зерна та незначному виробництві продуктів тваринництва. В селі був відкритий філіал молокозаводу, що випускав пресовані сири. З каменю розібраної церкви побудували школу, ферму та кілька комор.

Згідно зі списками експертників (куркулів) I та II категорій по Херсонському округу, складеним Херсонським окружним фінансовим комітетом в 1930 році, в селі проживали: експертник I категорії – Платонюк Омелян Романович з прибутком 1599,53 карбованці на рік; експертники II категорії: Новицький Іван Герасимович – 737 карбованців на рік, Плетенюк Антон Іванович – 678 карбованців на рік.

Як і весь український народ, біляївці пережили дуже важкі часи. Як і весь український народ вони пройшли страшну більшовицьку м'ясорубку, змушені були пройти шлях нужди та страждань [1].

Створивши колгоспи і встановивши над ними всеосяжний контроль, держава отримала кошти для індустріалізації. Одним із найстрашніших наслідків колективізації в Україні став голодомор 1932-1933 років.

Основні причини голоду в Україні: виконання плану хлібозаготівлі було досягнуте шляхом вилучення значної частини посівного фонду; на продовження хлібозаготівельної кампанії було конфісковане зерно в колгоспів. Погіршили становище селян запровадження паспортного режиму в містах, закон про охорону соціалістичної власності, що передбачав за крадіжку колгоспної чи соціалістичної власності розстріл або 10 років із конфіскацією майна (в народі називали закон про «п'ять колосків»).

Постачання хліба на користь держави здійснювалося в результаті додаткової хлібозаготівлі. Фактично це означало застосування вже відомої більшовикам продрозкладки. Ослаблені селяни не змогли ефективно провести посівну кампанію навесні 1932 року. Але їм все ж таки вдалося засіяти більше половини запланованих площ.

Голодомор 1933 року забрав життя багатьох селян. Колгосп тільки-тільки зводив кінці з кінцями, змушений був до мінімуму скоротити поголів'я скота. Багато селян покинули село в пошуках кращого життя, заробітку, їжі. За свідченнями Яковець Т.С., що в той час працювала в місті Запоріжжя, вона бачила своїх односельців, що днями чекали біля біржі праці, в надії отримати хоч яку не будь роботу, лежали опухлими від голоду біля сміттєвих баків.

Вмирати почали весною 1932 року, тоді, коли закінчилися всі запаси. Біляївці в скрутні часи допомагали один одного хто чим міг. Щоб вижити їли абсолютно все: лободу, грицики, щиріцю. В селі повиловлювали всіх горобців, голубів, ворон, ховрахів. На окраєць хліба голодні люди ладні були виміняти будь-що. Часто вночі селяни ходили до сусідніх сіл і збирали під скиртами колоски пшениці, на полях – качани кукурудзи. Трохи легше стало ближче до літа: з'явилися квіти на акаціях, гриби, зелені плоди на фруктових деревах.

Якщо перепадало трохи зерна, то, змішавши його із лободою, пекли коржі (в народі їх називали «маторженики»). Часто причиною смерті були саме такі «харчі», особливо страждали від цього діти. Худобу намагалися тримати у хаті, щоб уберегти від зазіхань сусідів. З цієї ж причини збирали недостиглі овочі з городів.

У серпні 1932 року партійні активісти отримали право конфіскувати зерно в особистих селянських господарствах. На допомогу активістам були послані червоноармійські загони. Вони експропріювали навіть насінневе зерно і страхові запаси. Людей у військовій формі називали «червона валка», ніхто їм не опирався, не вимагав документи. Просто мовчки віддавали все, що мали. Очевидці згадують, що склади із зерном охороняли надто пильно, навіть вдень.

Існував нагляд за робочими біля складів, щоб бодай хтось із них не зміг взяти хоча б жменю пшениці. У колгоспі селяни отримували мізерну плату – 400 гр. зерна. Але і за це люди готові були працювати, аби не померти з голоду [3].

Після ряду адміністративних перетворень село Біляївка з березня 1935 року ввійшло до новоорганізованого Нововоронцовського району. На той час у селі працювала семирічна школа, клуб, бібліотека. Поступово була ліквідована безграмотність. Незважаючи на всі негаразди, село жило та розвивалося. Воно славалося своїми працюючими людьми, добрими традиціями, гостинністю та доброю вдачею його жителів.

Висновок. Всі історичні процеси, що відбувалися в Україні в кінці 19 – першій половині 20 ст., можна прослідкувати в історії невеликого степового села.

Історія Української держави нерозривно пов'язана з історією її міст і сіл. Саме з рідного порогу для кожного починається Україна.

Тут наше коріння, могили предків, які протягом віків пережили іноземне панування, війни, голод, радість перемог і біль втрат, залишивши по собі історію в топонімічних назвах, писемних, усних та речових джерелах.

Сьогодні Спілка краєзнавців України працює над підготовкою на основі вимог сучасної української історичної науки видання «Історія міст і сіл України». Літопис українських населених пунктів має засвідчити перед народами світу, що ми є велика нація, яка, незважаючи на лиху долю, зберегла свою ментальність, культуру, традиції і зробила внесок у розвиток світової цивілізації.

Література

1. Багалій Д. І. Народне заселення країни. Українська й Великоросійська колонізація. Чужоземне заселення у XVIII і першій чверті XIX ст. [Текст] / Багалій Д.І. – Х., 1920. – Розд. IV-V. – С. 63-88.
2. Водотика С.Г. Історія Херсонщини XIII-XIX ст. [Текст]: Навчальний посібник. – Херсон: Айлант, 2003. – 160 с.
3. Краєзнавство Таврії [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.krai.lib.kherson.ua>
4. Оленковський М. «Цього ви не знаєте! Розкриті і не розкриті таємниці історії та природи південної України» [Текст], Херсон 1997 р. 22 – 26 с., 59 – 63 с.
Херсонщина нас єднає, [Текст] / Довідково-біографічне видання, випуск перший. - 2004 р., Херсонські земляцтва.